

La figura de l'exiliat en la trilogia de l'exili de Paco Roca

EMILI SAMPER PRUNERA

Universitat Rovira i Virgili (Espanya)

<https://orcid.org/0000-0002-9228-237X>

Presentació: 21 des. 2020 | Acceptació: 19 març 2021 | Publicació: 15 des. 2021

Citació recomanada: Samper Prunera, Emili. 2021. «La figura de l'exiliat en la trilogia de l'exili de Paco Roca». *Dictatorships & Democracies. Journal of History and Culture* 9: 117–140. doi: <https://dx.doi.org/10.7238/dd.vo19.378006>

Resum: En l'obra de Paco Roca (València, 1969) trobem tres còmics en què apareix dibuixat l'exili: *El faro* (2004), amb la fugida d'un jove republicà; *El àngel de la retirada* (2010) —amb guió de Serguei Dounovetz—, que se centra en els fills d'uns exiliats republicans a França, i *Los surcos del azar* (2013), que narra les accions de La Nueve, la companyia formada majoritàriament per republicans espanyols que van participar en la Segona Guerra Mundial. L'objectiu d'aquest article és veure quin tractament dona l'autor a la figura de l'exiliat en aquestes tres obres, que poden formar una trilogia de l'exili dins la seva producció artística.

Paraules clau: exili, memòria històrica, Guerra Civil, còmic, Paco Roca

The figure of the exile in Paco Roca's exile trilogy

Abstract: In the work of Paco Roca (Valencia, 1969) we find three comic books in which exile is depicted: *El faro* (2004), with the escape of a young Republican; *El àngel de la retirada* (2010) —scripted by Serguei Dounovetz—, which focuses on the children of some Republican exiles in France, and *Los surcos del azar* (2013), which narrates the actions of La Nueve, the company formed mainly by Spanish Republicans who participated in the Second World War. The aim of this article is to grasp what treatment the author gives to the figure of the exile in these three works, which may form an exile trilogy within his artistic production.

Keywords: exile, historical memory, Spanish Civil War, comic, Paco Roca

1 El còmic i la Guerra Civil

En els darrers anys el còmic ha demostrat ser una excel·lent via d'expressió per rescatar de l'oblit episodis poc coneguts de la Guerra Civil i de l'exili

NOTA: Aquest article forma part de la investigació del Grup de Recerca Identitats en la Literatura Catalana (GRILC) del Departament de Filologia Catalana de la Universitat Rovira i Virgili, consolidat per la Generalitat de Catalunya (2017 SGR 599).

posterior gràcies al bon ús de les seves grans possibilitats artístiques. Actualment són moltes les obres que tracten obertament qüestions considerades fins fa poc incòmodes o poc adequades. Michel Matly (2018, 175–194) considera la dècada del 2010 molt prolífica pel que respecta a la producció de còmics a Espanya sobre aquest tema, tot i el difícil context econòmic, poc favorable per a l'edició. Temàticament s'aborden aspectes que no havien estat tractats abans com, per exemple, el període posterior als primers mesos d'exili.

Alary (2016, 7) afirma que el còmic és una potent caixa de ressonància del mite modern que és la Guerra Civil, ja que es tracta d'un «consumidor y creador de mitos y ficciones, así como proveedor de relatos memoriales y reflexivos comprometidos con su tiempo». La mateixa autora explica que el canvi que es produeix entre els anys vuitanta i l'entrada al segle XXI és la resposta que ofereix el còmic davant el ressorgiment social d'un interès per la Guerra Civil, fet que es tradueix en una producció rellevant, i, sobretot, en la capacitat de sortir de certa confidencialitat o aïllament: «El cómic tiene un eco social y cultural más afirmado, la historieta española se exporta [...], atrae autores que proceden de otros campos» (Alary 2016, 9). És destacable, en aquest sentit, la relació establerta entre els mercats espanyol i francès, amb obres publicades a tots dos països de manera (més o menys) simultània o que es traslladen d'un país a l'altre a causa del seu èxit:¹

La presencia en el mercado franco-belga de obras españolas sobre la Guerra Civil se debe a un momentáneo resurgir del tema en Francia y a un mejor reconocimiento de los autores españoles, fenómeno bastante nuevo a pesar de la permanencia de una escuela española compuesta de dibujantes que huyeron de España a raíz de la contienda o de sus consecuencias, la cual contribuyó a dinamizar el mercado franco-belga. (Alary 2016, 10)

¹ S'hauria de tenir en compte, també, en aquest sentit, l'èxode laboral de dibuixants espanyols, sobretot cap als mercats francobelga i nord-americà, davant la difícil situació de les obres de producció pròpia a Espanya. De fet, algunes de les obres més rellevants dels últims anys (amb gran èxit de crítica i de públic), tot i que els seus autors són espanyols, han arribat al mercat nacional a partir de les edicions franceses. Dos exemples clars serien *Arrugues*, de Paco Roca, i la sèrie *Blacksad*, de Juan Díaz Canales i Juanjo Guarnido, publicades a França per Delcourt i Dargaud, respectivament.

Els relats sobre la Guerra Civil es mouen entre dues tendències: una de tipus novel·lesca (fins i tot mitificadora) i una altra orientada cap a les vivències personals o col·lectives, rescatades: «La historieta aparece como un medio y soporte interesante de transmisión a través del testimonio o de la encuesta gráfica de determinados hechos históricos y procesos traumáticos» (Alary 2016, 14). Ja que es tracta d'una transmissió, insisteix Alary (2016, 16), és gairebé tan important explicar alguna cosa com trobar la manera d'explicar-la en un context determinat i que sigui adequat per transmetre el missatge que es vol fer arribar al lector.

2 La trilogia de l'exili de Paco Roca

És en aquest context on cal situar la publicació de tres obres de Paco Roca (València, 1969) que tracten, d'una manera o altra, l'exili republicà, i que formen el que podríem denominar una «trilogia de l'exili»: *El faro* (2004), que explica la fugida d'un jove republicà quan intenta creuar la frontera francesa; *El ángel de la retirada* (2010), amb guió de Serguei Dounovetz i publicada originalment en francès, que narra les vivències dels fills d'uns exiliats republicans a França que comencen a mostrar interès per la seva història familiar, i *Los surcos del azar* (2013), que explica les accions de La Nueve, la companyia formada majoritàriament per republicans espanyols que van participar en la Segona Guerra Mundial i que van ser els primers soldats que van entrar a París el 24 d'agost del 1944. L'objectiu d'aquest article és veure quin tractament dona Paco Roca a la figura de l'exiliat en aquestes tres obres.

2.1. *El faro*: del realisme a la fantasia²

Fernando Tarancón, editor d'Astiberri, defineix *El faro* com una «historia sencilla pero que ya contenía algunos de los elementos que definirán el trabajo de Paco con el tiempo: una mirada al pasado, la memoria, la

² Tot i que la primera edició és del 2004, les cites provenen de la tercera edició (2011), que és la que es troba actualment disponible al mercat i resulta de més fàcil accés.

1 Coberta de la tercera edició
d'El Faro (Astiberri, 2011).

búsqueda de la justicia... Fue uno de los primeros trabajos ambientados en la Guerra Civil que leí en este medio» (Tarancón 2019, 9).

L'inici de l'obra ens presenta la trobada entre dos soldats republicans que discuteixen sobre l'alternativa que ofereix fugir a França després de la derrota del 1939. Mentre un argumenta que «es un país libre y nos ayudará», l'altre respon: «¡Y un huevo! En cuanto pasas la frontera te llevan a un campo de concentración en Argelès. Y por lo que sé, allí las pasas putas...». L'alternativa és «o el campo de concentración o morir fusilado si te cogen los fascistas» (Roca 2011, 10).

La trobada entre el Francisco, el protagonista, i el Telmo, el torrer d'un far que fa temps que no funciona, desencadena la trama d'aquesta aventura farcida de referències literàries i amb l'element fantàstic com a punt definidor.

És per això que Trabado (2013) inclou aquesta obra, juntament amb *Las calles de arena* (2009), en el que denomina «una poética de lo fantástico» en l'obra de Paco Roca. Més concretament:

2 Diàleg entre Francisco i Telmo sobre els somnis (Astiberri, 2011).

Paco Roca desnaturaliza el género de lo que podría ser una historia sobre la guerra civil introduciendo un elemento insólito que arranca el relato del terreno del realismo para darle una dimensión transcendente en lo que supone una encendida defensa de los sueños y los ideales. En claro contraste con una realidad pavorosa en la que la guerra desangra a un país, alguien encuentra una puerta mágica por la que escabullirse y cumplir el mundo imaginario de la fantasía (Trabado 2013, 354).

Aquest desenvolupament de tipus fantàstic desemboca en «un final epifànic en el que esa capa freàtica de lo sobrenatural acaba por aflorar e invadir la realidad modificándola, sometiéndola a una crisis total» (Trabado 2013, 354).

A *Las calles de arena* Paco Roca seguirà el mateix model, però amplifcat i dut a terme de manera més complexa. En aquest sentit, es pot llegir, d'alguna manera, com una continuació d'*El faro*. Totes dues obres «confeccionan un tipo de poética narrativa que parte de una vertiente realista para extrañarla» (Trabado 2013, 358, 365, 366). En aquest mateix sentit s'expressa Claudio (2019, 277), que suma a aquestes dues obres *El juego lúgubre* (2012)³ i que assenyala que «en las obras fantásticas, el protagonista encuentra la felicidad en ese nuevo orden sobrenatural y nunca regresa al mundo conocido».

Sobre el contingut polític d'*El faro*, Paco Roca explica:

No quería hacer una historia política sobre quiénes fueron los «buenos» y quiénes los «malos». Eso sería otro álbum y una tarea muy complicada. De hecho, creo que el trasfondo de la Guerra Civil podría ser sustituido por cualquier otra guerra antigua o moderna sin que cambiara nada de lo esencial. El estar en un bando u otro de las guerras a menudo tiene muy poco que ver con la ideología de los contendientes y, desde luego, así fue en la Guerra Civil. (Azpitarte 2009, 100)⁴

3 En aquest cas es tracta de la tercera edició de l'obra (en bitò) publicada a Astiberri, després d'una primera edició (en blanc i negre) l'any 2001 a La Cúpula i una segona (a color) l'any 2007 a Dolmen.

4 El fet de pertànyer a un o altre bàndol i la relació amb la pròpia ideologia s'evidencia, per exemple, a *El arte de volar*, d'Antonio Altarriba i Kim, publicat l'any 2009, un magnífic exemple (estudiat a bastament) de còmic sobre la Guerra Civil que mostra vivències personals.

L'autor insisteix en aquest punt a l'epíleg de l'edició de 2011 quan diu que «el punto de partida del álbum es la guerra civil española, aunque podría ser cualquier otra guerra» (Roca 2011, 60).

El personatge protagonista té una base real, Francisco Valiente, un soldat que combat amb els republicans, que fuig a França (al camp de concentració d'Argelers), que és enviat com a presoner al Marroc i que finalment torna a Almeria a recuperar la seva vida, «pero una vida ya sin esperanzas ni sueños», explica Roca (2011, 60); «esa pérdida de la ilusión por vivir, tan común en muchos de los derrotados en la guerra, era lo que me parecía interesante para *El Faro*». En aquest sentit, com ell mateix resumeix:

El faro es un cuento, una fábula, una burbuja aparte de la realidad, a medio camino entre la guerra y el mar.

Tan solo tenemos el faro, la playa y el mar. No sabemos ni tan siquiera en qué sitio concreto está enclavado el faro, aunque sepamos que está cerca de la frontera de Francia. (Azpitarte 2009, 102)

Per a Roca (2011, 61), aquesta obra «se convierte finalmente en un homenaje a todas esas historias de hombres libres que se hacen a la mar en busca de la aventura y de un mundo mejor». Azpitarte hi coincideix quan afirma que el missatge que transmet *El faro* és que cal buscar el teu somni i, si hi creus, es farà realitat, missatge corroborat per l'autor:

Lo hice de una forma irracional. No se puede vivir sin un sueño, sea nuestro, el de otras personas o el de un libro. En *El faro*, Telmo le regala a Francisco su propio sueño, que creo que es el mejor regalo que se le puede hacer a nadie. (Azpitarte 2009, 104)

Quant a l'estil i la intenció, es tracta de dotar la història d'un ritme lent. Això explica la presència de pocs personatges (de fet, només dos) i la importància de la seva interacció mitjançant els diàlegs. L'objectiu que es persegueix és commoure el lector mitjançant una defensa del poder de la imaginació i de la llibertat (Crespo 2012, 84–85). Segons el mateix Crespo (2012, 84), cal situar *El faro* en un moment molt important del desenvolupament de l'obra de Paco Roca, ja que «fue el peldaño necesario

para que *Arrugas*, la obra más reconocida de Paco Roca hasta el momento, se gestase con acierto en la cabeza de un creador inquieto que ha sabido construir su trayectoria piedra a piedra»; així, suposa «un impulso previo al gran salto en su imparable carrera».

2.2. *El ángel de la retirada*: la cerca de la identitat

En aquest cas es tracta d'un còmic d'encàrrec, com explica el mateix Paco Roca, parlant precisament del protagonista d'*El faro*:

Es vergonzoso ver cómo trataron los franceses a los refugiados republicanos. De hecho, estoy dibujando una historia para la Casa de España del pueblo francés Béziers, quienes quieren contar una parte de esa dolorosa historia. Ya veremos qué sale. (Azpitarte 2009, 101)

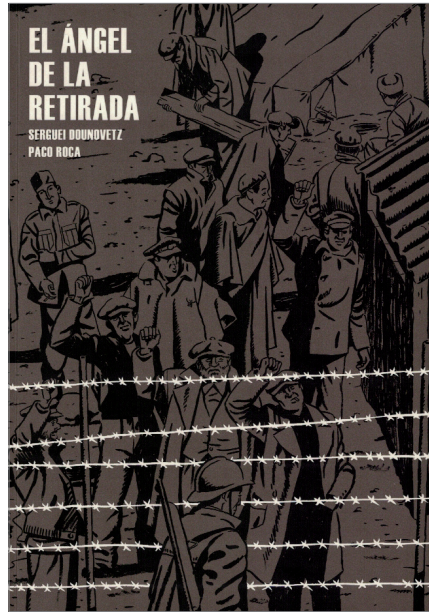
El que finalment «surt» de tot plegat és *El ángel de la retirada*, un còmic dibuixat per Paco Roca amb guió de Serguei Dounovetz i que es publica gairebé alhora en espanyol i francès (*L'ange de la retirada*) en un moment molt concret:

Su publicación en 2010 es contemporánea a la aplicación de una ley que acordaba la nacionalidad española para los nietos de los combatientes republicanos. La obra traza la búsqueda de la identidad: qué significa ser español para un joven francés de hoy, descendiente de exiliados de la guerra, pero también de emigrantes económicos ulteriores. (Matly 2018, 220)

L'obra ve encapçalada per una citació de Miguel Hernández, del poema «Madre España»:⁵

Abrazado a tu cuerpo como el tronco a su tierra,
con todas las raíces y todos los corajes,
¿quién me separará, me arrancará de ti,
madre?

5 El poema pertany a *Poemas sociales de guerra y muerte*, inclòs dins el primer volum de la seva obra completa (Hernández 2010).

3 Coberta d'El ángel de la retirada (Bang, 2010).

La protagonista de l'obra, la Victoria, nascuda a França i filla d'exiliats espanyols, es planteja el sentit de la seva identitat. A l'inici de la història conversa amb el senyor Luis, president de la colònia de Besiers, i es debat entre la integració aconseguida pels refugiats espanyols (adaptats i amb nacionalitat francesa) i la legislació actual, més progressista a Espanya que a França. En aquesta mateixa conversa, es parla de la importància de la memòria: per a la Victoria, en Luis és la seva memòria i, per a en Luis, la memòria de la colònia espanyola depèn ara precisament de joves com la Victoria.

L'element fantàstic, present a *El faro* (i a bona part de l'obra, sobretot inicial, de Paco Roca) també el trobem aquí (tot i que, recordem, Roca s'encarrega de la part gràfica i no del guió), amb la història paral·lela entre la Victoria i l'Àngel, un combatent de la Guerra Civil amb qui interactua en un pla simultani al real (a través del somni), i que resultarà (al final de la història) assimilat al seu avi, anarquista mort a València l'any 1939 per un terç marroquí. Es tracta d'un tema tabú en la seva família i la Victoria ho esbrina de boca de l'Adrián (un amic seu), que ha parlat amb la seva mare.

Just abans de saber-ho, la Victoria es troba amb l'Antonio, un espanyol que ha arribat a Besiers pels negocis del seu pare. La seva semblança amb l'Àngel fa que la Victoria s'hi relacioni. Antonio introdueix un nou punt de vista en aquest debat sobre la identitat: «Pero hoy español, francés, eso no quiere decir nada. Somos todos europeos. Nada nos impide pasar las fronteras e instalarnos donde deseemos el tiempo que nos convenga» (Roca & Dounovetz 2010, 37).

Gràficament, Paco Roca utilitza en aquesta obra un bitò que no distingeix entre la realitat del que succeeix a la colònia de Besiers i el somni de Victoria i la seva interacció amb Àngel, probablement per compartir amb el lector la sensació de realitat del somni viscut per la protagonista, que fa que experimenti aquesta trobada com un fet molt real.

A l'obra apareixen dos elements que la lliguen amb l'actualitat i la realitat del moment en què se situa la història. En primer lloc, l'inici es fa coincidir amb la disputa de la final de l'Eurocopa de futbol entre Espanya i Alemanya, disputada el 29 de juny de 2008 a Viena.⁶ Quan la Victoria pregunta al seu amic Adrián per la victòria del combinat espanyol, aquest li respon que hauria preferit que guanyés França, fet que mostra la seva integració com a francès de naixement. El que resulta interessant, però, és el comentari que afegeix quan la Victoria li pregunta si hauria preferit que França guanyés contra Alemanya o contra Espanya:

¿Estás chiflada? Contra Alemania, claro. No soporto los partidos entre Francia y España. Es como si mi familia se rompiera. Nunca sé con quién voy. (Roca & Dounovetz 2010, 13)

Aquesta anècdota esportiva inclosa en el còmic està en consonància amb la contradicció que Marjane Satrapi (2009, 2), autora de *Persèpolis*,⁷ ha descrit diversos cops: «Quan vaig a l'Iran soc una xovinista francesa, mentre que a França soc una nacionalista iraniana; la veritat és que soc una mica totes dues coses». Amb motiu de la final de la Copa del Món de

6 Amb victòria de la selecció espanyola per un gol a zero, anotat per Fernando Torres.

7 Coneguda (i reconeguda) obra autobiogràfica que segueix l'esquema de la formació identitària de la protagonista, Marjane Satrapi, a partir de les seves peripècies, que reflecteixen el seu desenvolupament personal en el context de la revolució islàmica iraniana.

futbol disputada en territori francès entre França i Brasil el 12 de juliol de 1998,⁸ Satrapi (2009, 3) explica:

El 1998, durant el campionat mundial de futbol, em va passar una cosa superincrèible; jo tornava [a França] de l'Iran, molt capficada en les meves coses, no havia vist cap partit. La tarda de la final, una de les meves amigues em va trucar i em va dir: «Hem guanyat». Aleshores vaig pensar que era perfecte, volia dir que no feia cap diferència entre nosaltres. Encara que segons els papers siguem de nacionalitat diferent, per a ella la victòria era nostra. Jo també la vaig sentir com a meva.

Laltre element que lliga el còmic amb l'actualitat del moment és l'aparició del músic Manu Chao (José Manuel Chao Ortega), fill de mare basca i pare gallec i nascut a París, exemple precisament de mestissatge musical però també cultural. Un concert seu a la colònia de Besiers posa el punt final al còmic, moment en el qual la Victoria, la protagonista, acompanyada de l'Adrián, ja no es planteja tornar a Espanya, on es troben les arrels de la seva família, ja que «aquí está mi España» (Roca & Dounovetz 2010, 48). De fet, la Victoria encarna una figura de transició, i aquest fet es veu no només en les seves accions sinó també en la tria del seu nom, ja que ella «encarna una permanència semiòtica, lo cual la hace hermética a los trastornos narrativos tradicionales de tiempo y espacio, y anuncia su próxima victoria frente a la memoria» (Faye 2020, 347), com es veu al final de la història.

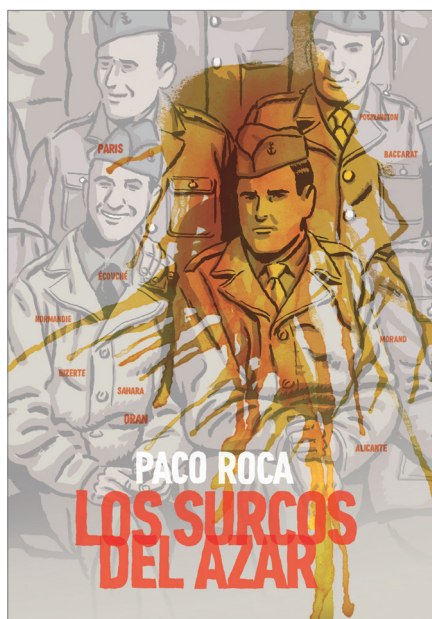
2.3 *Los surcos del azar*: la memòria recreada

Amb la publicació, l'any 2013, de *Los surcos del azar*⁹ Paco Roca dona un pas més en la seva exitosa carrera. Santiago García (2015, 277) considera

8 En aquest cas amb victòria del combinat francès per tres a zero, amb dos gols de Zinedine Zidane i un d'Emmanuel Petit.

9 L'any 2019 Astiberri publica una «edició ampliada» de l'obra (que no afecta la història) amb la incorporació de 24 pàgines que inclouen, entre altres materials, textos de les alcaldesses de París i Madrid d'aquell moment —Anne Hidalgo i Manuela Carmena, respectivament—, esbossos i fotografies. Si que es modifica la imatge de la coberta, com veurem més endavant.

aquesta obra «un hito no solo en la trayectoria de su autor, sino en la historia del cómic español del siglo XXI».

4 Coberta de la primera edició de *Los surcos del azar* (Astiberri, 2013).

Es tracta, segons Fernández de Arriba (2015, 17), d'un bon exemple de «memòria recreada» que rescata de l'oblit un episodi concret d'una manera molt efectiva amb l'ús de la ficció dins de la ficció. La història mostra de quina manera els exiliats veuen la Segona Guerra Mundial com una continuació de la Guerra Civil, i ho fa a través del testimoni de Miguel Ruiz, un personatge de ficció creat per Paco Roca, basat en un personatge real com és Miguel Campos, combatent de La Nueve (Mesquida 2016, 110–112), i de les entrevistes que li fa el mateix Paco Roca. Sobre aquest fet, Bórquez (2016) parla de barreja de relat ficcional amb la cerca de documents. En aquest cas concret, es tracta d'una obra «que forma parte de la clásica historia de aventuras bélica, pero en el marco del testimonio de los sobrevivientes de esa gesta y, aunque la recreación es ficcional, todos los datos que utiliza Paco Roca son fruto de la investigación histórica, el rastreo

de fuentes orales y el análisis de documentales filmicos» (Bórquez 2016, 47). Fernando Tarancón, editor d'Astiberri, considera que «[e]n tiempos cada vez más oscuros (y lo que quedaba por llegar), *Los surcos del azar* es un alegato por la memoria histórica, un reconocimiento a los vencidos, un canto a la dignidad y una lección de historia. Es complicado leerlo por primera vez y no acabar conmocionado» (Tarancón 2019, 11). Galán & Rueda (2016, 70), per la seva banda, el defineixen com «a kind of memory of restitution or reparation», seguint la proposta d'Aróstegui (2006) sobre les tres formes dominants de la memòria històrica sobre la Guerra Civil.

La història que trobem al còmic s'explica a través d'un doble relat: «del pasado y desde el presente, en primer lugar invirtiendo la ya clásica oposición de tono sepia o gris para el pasado y el color para el presente y en segundo término introduciendo su propio dibujo —a lo Spiegelman— dentro de la historia» (Bórquez 2016, 47). Amb aquesta tècnica, Paco Roca aconsegueix atorgar al passat l'actualitat del present i al present la vaporositat de l'estat de somni (García 2015, 277). Claudio (2019, 274) utilitza la denominació d'«heterografia» per referir-se a aquesta combinació d'estils diferents en una mateixa obra que es fa servir per tal de vehicular algun tipus d'informació:

Los surcos del azar reivindica el papel de los exiliados españoles y a través de la heterografía y de potentes metáforas visuales examina la naturaleza de las fronteras que separan la vida de la muerte, la realidad de la ficción y la presencia de la ausencia. (Claudio 2019, 283)

En el doble relat presentat és molt important l'ús dels colors que permet diferenciar entre la història del present (Paco Roca i la seva trobada amb Miguel Ruiz) i la història del passat (les accions dutes a terme pels integrants de La Nueve):

Todo lo que Miguel recuerda, sus experiencias y los hechos históricos que Roca incluye como contexto se dibujan en preciosos colores y tonalidades. Su descripción es sólida, con trazos gruesos pero ligeros y dinámicos. Por el contrario, lo que ocurre en el presente se dibuja en tonos apagados y grisáceos. Las líneas son muy finas y a veces se solapan, como si las figuras fueran

transparentes. El pasado se encapsula en viñetas, el presente no porque este es un *continuum*, en constante cambio, mientras el pasado, que ya no se puede cambiar, está encasillado en formas definidas. (Claudio 2019, 301)

D'aquesta manera, Paco Roca apareix en la història del temps present com a personatge. Així, aquesta obra és un bon exemple de la tendència que mostra la representació gràfica dels mateixos autors i que trobem en moltes obres sobre la Guerra Civil:

Estos autores no vacilan en autorrepresentarse, o por lo menos escenificar un proceso creativo, real o inventado. Interactúan con la historia relatada, reivindican cierta subjetividad y, a la par, un método riguroso y objetivo de encuesta, colecta de informaciones y testimonios, todo ello recalándose en su obra y en los paratextos. (Alary 2016, 15)

Arjona Márquez (2019, 60) inclou aquesta obra en l'apartat de metaficcio del corpus analitzat de còmics sobre les Brigades Internacionals, ja que apareix l'autor, que s'autoretrata com un personatge més i interacciona amb la resta d'actors de la trama. Amb l'ús d'aquest mecanisme, «Paco Roca juega con nosotros y crea un personaje y una situación que podrían ser perfectamente reales, y de esta manera consigue aportar mayor verosimilitud a la historia de los republicanos que se enrolaron en la Nueve» (Fernández de Arriba 2015, 30).

El diàleg que s'estableix en forma d'entrevista entre el Paco Roca personatge i Miguel Ruiz serveix per explicar o justificar accions del protagonista que, presentades d'una altra manera, podrien haver causat rebuig al lector (Claudio 2019, 278). Amb aquest diàleg també es construeix una connexió entre generacions actuals i passades, que tenen en comú els ideals republicans o, si més no, volen rescatar una part de la història censurada i silenciada per la dictadura franquista. D'aquesta manera, «el cómic es una reivindicación del heroísmo de los exiliados y de su fe en unos ideales inquebrantables pero frustrados» (Claudio 2019, 301). Així, el personatge de Miguel «opera como personificación del exilio republicano, y que se reconstruye al hacer presente su memoria» (Claudio 2019, 306).

5 Inici de la història, situada al passat, amb la fugida dels exiliats des d'Alacant (Astiberri, 2013).

El mateix Paco Roca explica la tria de la tècnica utilitzada: «No planteármelo como una aventura con una base real, sino intentar ir al máximo de realidad, de detalle. Y poder contar todos los matices de la historia» (Bórquez 2014). I encara sobre aquesta tria, l'autor insisteix en la conveniència a l'hora d'usar-la:

Pareciera que solo puedes tocar ciertos temas desde el punto de vista autobiográfico, como *El arte de volar*, de Altarriba, o *Paracuellos*, de Giménez. Pero para los que no hemos tenido algo parecido pero nos interesa el tema, tienes dos opciones: la de tomar una historia real y contarla o ficcionalizar una historia. La gente sabe lo que es ficción y tiene cierta reserva cuando abres una novela y ya sabes que lo que te van a contar es una mentira [...].

Entonces me planteé que una buena forma de engañar al lector poco dado a la ficción, y más a la del mundo del cómic, es decirle que lo que le estoy contando es verdad. Entonces me parecía que podía servir el meterme como narrador porque al fin y al cabo es ficción. Lo que quieres en definitiva es que el lector sienta lo que tú quieres que sienta. Por eso el motivo de meterme en la historia. (Bórquez 2014)

Com és lògic, ja que es recrea un episodi històric real, apareixen personatges reals. Deixant de banda els combatents que integren La Nueve, en trobem dos de vinculats amb el món literari, Antonio Machado i Ernest Hemingway, que cal destacar per motius diversos:

[...] Por un lado porque casi que la cara del exiliado, el sentimiento del exiliado es la muerte de Machado, esa muerte de tristeza nada más cruzar la frontera. Cada vez que lees esos testimonios y esa crónica de su muerte, siempre me provoca como un nudo en la garganta. Es un poco el sentimiento del exilio, por eso había que incluirlo y también porque el título hace mención a un verso de Machado. Y el caso de Hemingway es porque en cierta forma representa el sentimiento de los países democráticos con respecto a España. (Bórquez 2014)

El mateix Paco Roca, en el cas del poeta espanyol, expressa així el que significava incorporar-lo en el còmic: «Incluir al propio Machado en

esos últimos momentos de su vida era necesario. Para mí, la muerte de Machado representa el sufrimiento, el cansancio y el abandono de todo el exilio español» (Cazarabet s. d.). La importància de Machado rau, també, en el títol triat per a l'obra (en l'edició espanyola): «El título está sacado del verso que dice “Para qué llamar caminos a los surcos del azar”. Creo que define muy bien lo que fue el exilio en el 1939. Surcos azarosos que llevaron a los españoles a todos los lugares de la contienda» (Cazarabet s. d.). Està extret del poema «Proverbios y cantares» del recull *Campos de Castilla* (1912):¹⁰

II

¿Para qué llamar caminos
a los surcos del azar?...
Todo el que camina anda,
como Jesús, sobre el mar.

Per a Galán & Rueda (2016, 70) el títol reflecteix l'arbitrarietat en les decisions d'aquests soldats, que sovint influïen en la seva supervivència. En aquest sentit, és rellevant destacar el canvi de títol en la traducció per al mercat francès. Del vers de Machado (*Los surcos del azar*) passem al nom de la unitat protagonista de la història (*La Nueve. Les républicains espagnols qui ont libéré Paris*):

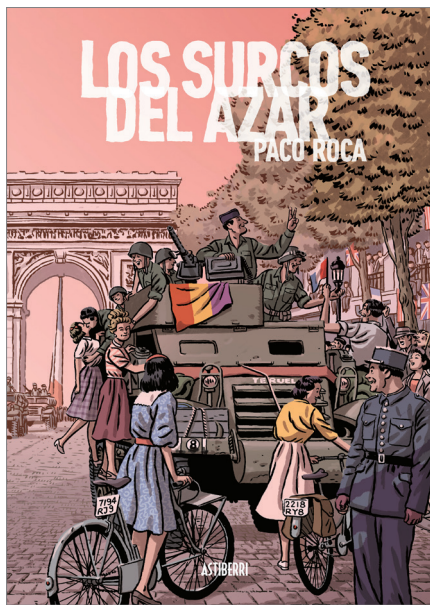
La sociedad y el lector buscan alimentos diferentes que el mercado editorial ha sabido detectar cuando modifica el título de Roca. Los azares del destino personal, *Los surcos del azar*, se convierten en la versión francesa en *La Nueve*, poniendo de relieve la aventura colectiva de esta novena compañía de la división Leclerc. (Alary 2016, 19)

Aquest canvi mostra les diferències entre els corpus espanyol i francès. En el primer, «prevalece la escenificació de una posmemoria familiar exhumada, sacando a la luz lo olvidado, memoria rediviva, a veces dolorosa

¹⁰ Edició disponible en línia a la Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes: <http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmco983795>. [Consulta: desembre 2020].

de los hijos (Montesol, Altarriba) o de los nietos (Cachete Jack)». Però el corpus francès «suele decantarse por la aventura y el combate colectivo, con relatos que oscilan entre fascinación, ingenuidad y distancia crítica, transmitiendo una memoria positiva, a menudo “de izquierdas”, viendo en la aventura revolucionaria rescatada materia esperanzadora para el presente» (Alary 2016, 19).

La imatge de la coberta també segueix aquesta mateixa línia, ja que, mentre que en l'edició espanyola del 2013 apareix la reproducció de la fotografia dels combatents de La Nueve sobre el fons d'un mapa amb els indrets clau de la història (i una taca de color que destaca un dels combatents, Miguel), en l'edició francesa s'hi reproduceix l'entrada, en to triomfal, dels combatents de La Nueve dalt d'un carro, en la desfilada en honor seu per l'alliberament de la capital francesa. Cal destacar, en aquest sentit, el canvi d'Astiberri en l'edició ampliada del 2019, en la qual s'empra precisament aquesta coberta francesa i no es reproduceix de nou la coberta espanyola de la primera edició.

6 Coberta de l'edició ampliada de *Los surcos del azar* (Astiberri, 2019).

Los surcos del azar no és només la recuperació d'un episodi històric oblidat (o negligit), sinó que és de gran actualitat:

El tema profundo que se va revelando es un comentario sobre la España del presente. Los surcos del azar, principalmente, de la historia, y de cómo esta es una construcción política producto de negociaciones entre el poder, la memoria y los hechos. Pero aún más, la historia es política no solo cuando se escribe, sino también cuando se *diseña* en su momento, en su propia actualidad. (García 2015, 278)

Com explica el mateix Paco Roca, aquesta mirada al passat ens ha de servir en el nostre present:

En mi caso me interesa un tema como el de La Nueve, por ejemplo, que trata del exilio español, de ciertas cosas relacionadas con la Guerra Civil y el franquismo, y me sorprende, porque temas así en otros países con ciertas historias más «normalizadas», no se desconocerían. En mi caso ya es algo personal: me interesa conocer mi historia y hablar de temas que me parecen increíbles que no conozcamos, que es interesante saber para conocer nuestro presente y que no se repitan en un futuro. (Bórquez 2014)

L'autor insisteix en la vigència del que retrata: «Me parecen historias dignas de ser contadas. Creo que sus vivencias son exportables a nuestro presente y un buen ejemplo para todos» (Cazarabet s. d.). De fet, el mateix Paco Roca com a personatge s'expressa d'aquesta manera a l'inici de l'obra, quan el Miguel dubta de l'interès d'aquesta història: «Yo creo que deberían interesarles a todos, para que no volvamos a sufrir algo así por culpa de las ideas fascistas, ¿no?» (Roca 2013, 41).

Amb aquesta obra de ficció, l'autor també contribueix a la recuperació i reivindicació dels protagonistes reals de la història:

[...] Todos ellos no le dieron importancia a lo que habían hecho, todos llevaban una vida normal. Y cuando en el año 2000 o a partir de los noventa se comienza a recuperar la memoria de esta gente, se dieron cuenta de que esa persona que

había estado vendiendo telas en un almacén durante un montón de tiempo había sido un héroe, entre comillas, de la guerra. (Bórquez 2014)

I això es reflecteix en el còmic d'una manera concreta: «Lo que no quería hacer era convertir en héroes de una pieza a esta gente [...]. Con la gente de La Nueve quería que no quedasen ni como los que habían liberado París y Francia, ni como personas intachables» (Bórquez 2014). Exemples d'aquesta manera de presentar els personatges i de reflectir la realitat d'un conflicte bèl·lic els trobem en algunes intervencions, segons les quals les guerres «no tienen nada de caballerosidad» (Roca 2013, 103) i que consisteixen a «esperar y ser pacientes» (Roca 2013, 182), o, especialment, quan el Miguel afirma: «En una guerra no se mata a sangre fría» (Roca 2013, 221), ja que els enemics no eren persones, sinó feixistes.

En boca dels protagonistes trobem reflexions que resulten, encara avui dia (malauradament), de gran actualitat. Així, el comandant Amado Granell s'expressa d'aquesta manera quan el vaixell on es troben els refugiats arriba a Orà, a Algèria, i només poden desembarcar les persones amb passaport: «Lo que quieren es convertirnos en unos parias que van de puerto en puerto hasta que muramos todos y así acabe el problema fuera de su territorio» (Roca 2013, 51). Una afirmació aplicable a molts polítics actualment.

Los surcos del azar es pot enllaçar amb *Arrugas*, el primer gran èxit de Paco Roca:

Si en esta un anciano olvida lo vivido al final de su existencia, en *Los surcos del azar* un anciano recuerda al final de la misma lo que había decidido olvidar. Lo histórico y político se entrelaza con lo humano y personal, como dos modelos que se interrelacionan a través de la escala. (García 2015, 278)

Al darrer capítol, titulat significativament «Los sin patria», el Miguel explica com va ser la seva tornada a Espanya: «No soportaba ya vivir allí. Aquella España era muy diferente a la de antes de la guerra», ja que «la dictadura había convertido a todo el mundo en sonámbulos, en gente gris y triste» (Roca 2013, 313). Segons Paco Roca, aquest és el sentiment d'aquests exiliats, perquè, com és lògic, els trenta-cinc anys de dictadura han deixat petjada (Bórquez 2014).

Els espanyols, però, no són els únics soldats estrangers que havien combatut contra el feixisme a les files franceses. Com recorda el Miguel:

Fijate que en el ejército de la Francia libre hubo muchos extranjeros exiliados de sus países por el fascismo: italianos, polacos, alemanes... Como nosotros, todos lucharon con todas las fuerzas contra el nazismo... (Roca 2013, 316)

La diferència la trobem precisament quan s'acaba el conflicte: «En cierta forma todos fuimos igualmente ignorados de la historia oficial francesa. Pero los españoles éramos los únicos que no tenían un hogar al que regresar tras la victoria» (Roca 2013, 316).

Claudio (2019, 278) insisteix en aquest punt tràgic que trobem en els còmics de caràcter realista de Paco Roca, especialment a *Los surcos del azar*: aquesta nostàlgia («dolor del regreso») es fa evident davant la incapacitat de trobar l'Espanya que ha estat enterrada per la Guerra Civil:

«Aquella España» no constituye un área geográfica sino un espacio del pasado. Imposible para Miguel volver a casa, pues no se trata de un país sino de un momento. España constituye, pues, la única frontera que no se logra derrumbar así como una ausencia en su presente. De la misma manera, él es una ausencia en la España del presente, el silencio de los expatriados durante la dictadura, pero una presencia en el contexto actual de recuperación de la memoria histórica. (Claudio 2019, 304)

3 Conclusiones: fantasia, identitat i memòria

Fernández de Arriba afirma, encertadament, que el còmic pot funcionar com un mitjà per acostar-nos al passat (2015, 30), i aquesta trilogia de l'exili de Paco Roca n'és una bona mostra. En els còmics analitzats trobem la construcció del mite de l'exiliat amb la combinació d'elements reals i també ficticis, tret representatiu de l'obra de Paco Roca.

En aquesta trilogia de l'exili es parteix d'un referent real passat pel sedàs del fantàstic (*El faro*), d'una recuperació (mitjançant la ficció) d'un episodi real (*Los surcos del azar*) i d'un retrat del sentiment dels fills dels exiliats (*El ángel de la retirada*). Tot i la independència de cadascuna d'aquestes

obres, hi podem trobar punts en comú: mentre que a *El faro* la història real és el punt de partida per mostrar la potencialitat de la fantasia, a *El àngel de la retirada* és mitjançant el somni que la protagonista aconsegueix reconciliar-se amb el seu passat familiar i fer un pas endavant. Aquests elements fantàstics no apareixen a *Los surcos del azar*, que representa, en aquest sentit, una proposta molt més arriscada (en el plantejament, per la inclusió de la ficció dins la ficció i l'engany al lector), però que no s'explica, probablement, sense l'execució prèvia de les dues obres anteriors.

Resulta interessant, en aquest sentit, contraposar les dues mirades de l'exiliat en relació amb la seva pàtria que es fan presents en aquestes obres, fruit també de la diferència generacional i de l'experiència viscuda. Així, de l'afirmació «Aquí està mi España» de la Victoria a *El àngel de la retirada*, segons la qual accepta la identitat pròpia —que és el resultat de la suma del seu passat espanyol i del seu present francès—, passem a «aquella España» del Miguel a *Los surcos del azar*, que representa una barrera que no pot travessar i davant de la qual es rendeix, cosa que no havia fet abans en el conflicte bèl·lic. El que no ha aconseguit el feixisme al camp de batalla ho aconsegueix el franquisme i la dictadura en la societat espanyola de després de la guerra.

Diu Paco Roca que és interessant saber històries com la de La Nueve per conèixer el nostre present i per evitar que es repeteixin en un futur. I el còmic és, a les seves mans, un mitjà ideal per fer-ho. Aquest mitjà, en casos com *Los surcos del azar*, va més enllà de les vinyetes, tal com ens ho demostra la innovadora proposta de l'Orihuela Deportiva,¹¹ club de futbol que la temporada 2019–2020 va decidir homenatjar La Nueve dedicant el segon equipament a *Los surcos del azar* i reproduint vinyetes del còmic a les mànigues i la imatge de la coberta (de l'edició francesa i de l'edició ampliada en espanyol) a la part frontal de la samarreta.¹² Un exemple que fa patent que el còmic, de vegades, pot travessar fronteres.

¹¹ Primer club d'accionariat popular del País Valencià, propietat i de gestió dels seus socis, creat el 2016.

¹² Fins i tot es va fer una edició especial de la samarreta que inclou el dorsal 9 i el nom d'Amado Granell, el comandant de La Nueve. Aquest equipament es troba disponible al web del club: <http://cfporihueladeportiva.com/producto/camiseta-2a-equipacion-2019-20>. [Consulta: desembre 2020].

Bibliografia

- Alary, Viviane. 2016. «La Guerra Civil española vista desde la historieta». *Diablotexto Digital* 1: 6-28.
- Arjona Márquez, Ángel Luis. 2019. «Las Brigadas Internacionales en los cómics ante el 80 aniversario». Dins Isidro Sánchez Sánchez, coord., *Las Brigadas Internacionales: 80 años después*, 29-67. Albacete: Instituto de Estudios Albacetenses Don Juan Manuel / CEDOBI.
- Aróstegui, Julio. 2006. «Traumas colectivos y memorias generacionales. El caso de la Guerra Civil». Dins Julio Aróstegui i François Godicheau, ed., *Guerra Civil: mito y memoria*, 57-92. Madrid: Marcial Pons.
- Azpitarte, Koldo. 2009. *Senderos. Una retrospectiva de la obra de Paco Roca*. Bilbao: Laukatu.
- Bórquez, Néstor. 2014. «La épica del exiliado en viñetas: el cómic y los matices de la historia. Entrevista con Paco Roca». *Olivar* 15 (22). <https://www.olivar.fahce.unlp.edu.ar/article/view/Olivar2014v15n22a12>.
- . 2016. «La historieta de la memoria: la Guerra Civil y el franquismo en viñetas». *Diablotexto Digital* 1: 29-55.
- Cazarabet. s. d. «Cazarabet conversa con... Paco Roca». <http://www.cazarabet.com/conversaon/fichas/surcosdelazar.htm>.
- Claudio, Esther. 2019. «La dignidad del perdedor: Las novelas gráficas de Paco Roca». Dins José Manuel Trabado Cabado, ed., *Género y conciencia autoral en el cómic español (1970-2018)*, 271-324. León: Universidad de León / Eolas Ediciones.
- Crespo, Borja. 2012. «Hacia la luz». Dins Paco Roca, *Paco Roca. Dibujante ambulante*, 83-91. València: Diputació de València / Museu Valencià de la Il·lustració i de la Modernitat / Astiberri.
- Faye, Thomas. 2020. «Híbridez y cuestionamiento de la identidad en *El ángel de la retirada* de Paco Roca y Serguei Dounovetz: hacia la constitución de una memoria de segunda generación». Dins Viviane Alary i Michel Matly, ed., *Narrativa gráfica de la Guerra Civil. Perspectivas globales y particulares*, 329-351. León: Universidad de León / Eolas Ediciones.
- Fernández de Arriba, David. 2015. «La memoria del exilio a través del cómic. *Un largo silencio, El arte de volar y Los surcos del azar*». *CuCo, Cuadernos de cómic* 4: 7-33.
- . 2018. *Memòria i vinyetes. La memòria històrica a l'aula a través del còmic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya - Memorial Democràtic.
- Galán Fajardo, Helena, i José Carlos Rueda Laffond. 2016. «Those wars are also my war: An approach to practices of postmemory in the contemporary Spanish comic». *Catalan Journal of Communication & Cultural Studies* 8 (1): 63-77.
- García, Santiago. 2015. *Cómics sensacionales*. Barcelona: Larousse.
- Hernández, Miguel. 2010. *Obra Completa*. Vol. 1, *Poesías/Prosas*. Madrid: Espasa.
- Machado, Antonio. 1912. *Campos de Castilla*. Madrid: Renacimiento.
- Matly, Michel. 2018. *El cómic sobre la Guerra Civil*. Madrid: Cátedra.

- Mesquida, Evelyn. 2016. *La Nueve. Los españoles que liberaron París. Edición actualizada*. Barcelona: Penguin Random House.
- Ortega, Tomàs. 2018. *Las caras de la guerra. La guerra civil española a través de los personajes de las viñetas*. Sevilla: Asociación Cultural Tebeosfera.
- Roca, Paco. 2004. *El faro*. Bilbao: Astiberri.
- . 2011. *El faro*. 3a edició. Bilbao: Astiberri.
- . 2012. *El juego lúgubre*. Bilbao: Astiberri.
- . 2013. *Los surcos del azar*. Bilbao: Astiberri.
- . 2014. *La Nueve. Les républicains espagnols qui ont libéré Paris*. París: Delcourt.
- . 2019. *Los surcos del azar. Edición ampliada*. Bilbao: Astiberri.
- Roca, Paco, i Serguei Dounovetz. 2010. *El ángel de la retirada*. Barcelona: Bang.
- Satrapi, Marjane. 2009. *Persèpolis*. Barcelona: Norma Editorial.
- Los surcos del azar. Diario de ruta*. 2014. Catàleg de l'exposició. València: Las Naves. Espacio de Creación Contemporánea.
- Tarancón, Fernando. 2019. «El universo de Paco Roca, visto por sus editores». *Comicmanía* 2 (juliol–agost): 8–12.
- Trabado Cabado, José Manuel. 2013. «Extravíos en el laberinto. Poética de lo fantástico en la novela gráfica de Paco Roca». *Brumal. Revista de investigación sobre lo Fantástico* 1 (2): 349–371. doi: <https://doi.org/10.5565/rev/brumal.72>.

This work is subject to a [Creative Commons Attribution 4.0 International Public License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).